माथुरी
१

श्रीगणेशायनमः॥ न्यायांबुधिकृतसेतुं हेतुं श्रीराममखिलसंपत्तेः। तातं त्रिभुवनगीतं तर्कालंकारमादरान्नत्वा॥ श्रीमता मथुरानाथ
तर्कवागीशधीमता। विशदीकृत्य दर्श्यन्ते द्वितीयमणिफक्किकाः॥ आन्वीक्षिकीपंडितमंडलेषु सत्तांडवैरध्ययनं विनापि॥ मदुक्तमेतत्परि
चिंत्य धीराः निःशंकमध्यापनमातनुध्वं॥३॥ यद्यपीदं बहुषु बहुभिर्बहुधा चर्चितं ज्ञायते च कैश्चित्सामान्यतो हेत्वाभासांतं तथापि तत्
केवले स्यानवितमशेषाप्रकाशकं बहुतर कुतर्कसंवलितमसांप्रसायिकमतो व्यामोहायैव सर्वेषां भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय सत्तर्कमा
मूलव्याख्यानाय सर्वाननुजिघृक्षया मम मात्रपरं निबंधः॥ प्रत्यक्षं निरूपितमिदानीमनुमानं निरूपणीयमतः शिष्यावधानाय प्रतिजा
नीते प्रत्यक्षानंतरमित्यादिना॥ अन्यथाऽरंरायरूढितंस्यादितिभावः॥ प्रत्यक्षानंतरं॥ प्रत्यक्षनिरूपणानंतरं॥ उपमानात्प्राक्॥ उपमान
निरूपणात्प्राक्॥ अनुमानं निरूप्यत इत्यन्वयः॥ निरूप्यते॥ लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिर्ज्ञाप्यते॥ लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादि
प्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारविषयोऽनुमानमित्यर्थः॥ व्यापारः शब्दप्रयोग एव॥ तद्विषयता च व्यापारानुबंधिनी॥ प्रत्यक्ष
ग्रंथानुमानग्रंथयोरेकवाक्यताप्रतिपत्तये प्रत्यक्षानुमानयोः संगतिस्वरूपेणासंगतिमपि दर्शयति प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति॥
अनुमानस्य प्रत्यक्षकार्यत्वादित्यर्थः॥ भवति हि व्याप्तिज्ञानात्मकमनुमानमिंद्रियात्मकप्रत्यक्षफलमिति भावः॥ अत्र ज्ञानजन्य
जिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थः॥ अन्वयश्चास्य प्रत्यक्षानंतरनिरूपणे॥ तथा च प्रत्यक्षोपजीवकत्व ज्ञानजन्य जिज्ञासाप्रयोज्य प्र

स ज्ञानंतर निरूपणो विषयोनुमानमित्यर्थः ॥ एतेन संगतित्वेन संगतिर्दर्शिता ॥ अनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञान
विषयत्वं हि संगतित्वं ॥ तत्रानंतराभिधाने प्रत्यक्षकार्यत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वग्रहे प्रत्यक्षकार्यत्वेपि अनंतराभि धानप्र
क२ योजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्याग्रहात् तुल्यवित्तिवेद्यत्वेनोत्तरकालं मानसबोधसंभवात् ॥ एकवाक्यत्वमेकप्रयोजनप्रयो
जनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वं ॥ पूर्वग्रंथप्रतिपत्तिप्रयोजनप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वमितियावत् ॥ प्रयोजनं तु परंपर
या मुक्तिरेव ॥ एकवाक्यताप्रतिपत्तौ च संगतिप्रदर्शनं लिंगज्ञानविधया हेतुः ॥ यद्यत्संगतिमत्प्रतिपादकं वाक्यं भवति तत्तत्प्रति
पादकग्रंथेनैकवाक्यं भवति ॥ यथा संनिकर्षग्रंथ एव ॥ प्रत्यक्षकार्यत्वएककार्यकारित्वादिरूपसंगतिमत्प्रतिपादकं वाक्यं भवति
प्रत्यक्षप्रतिपादकग्रंथेनैकवाक्यमपि भवतीति व्याप्तेः ॥ न चैतादृशैकवाक्यताप्रतिपत्तिर्न प्रकृतोपयोगिनीति वाच्यं ॥ प्रतिपन्नैः
प्रयोज्य प्रत्यक्षग्रंथफलेच्छावतोनुमानग्रंथप्रवृत्त्युपयोगित्वात् ॥ नन्वनुमाने प्रत्यक्षोपजीवकत्ववत् चक्षुरादावासकप्रत्यक्षेपि अनुमा
नोपजीवकत्वस्याविशिष्टतयानुमाननिरूपणानंतरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः ॥ भवति हि कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुतया चक्षु
रादावप्यदृष्टं हेतुः तच्चादृष्टं हीयदानादिप्रवृत्या तत्प्रवृत्तिश्च दीपदानादौ स्वेष्टसाधनत्वाद्यनुमानादित्यदृष्टद्वारा चक्षुरा
दिकमनुमानोपजीवकं ॥ न चादृष्टद्वारकोपजीवकत्वमेव संगतिरिति वाच्यं ॥ स्वेष्टसाधनत्वानुमितिहेतुकप्रवृत्यादिक्रमे

माधुरी
२

प

वाघर्षणादिनाजनितायां खड्गच्छेदनादिव्यक्तौ अदृष्टाभावेपि परंपरयानुमानोपजीवकत्वसत्वात्॥ न च प्रत्यक्षद्वारकं सा
क्षात् तज्जन्यत्वरूपं वोपजीवकत्वमेव संगतिरिति वाच्यं॥ मनसोनुमानत्वनये आत्ममनःसंयोगस्य निर्विकल्पकद्वारा प्रत्य
क्षप्रमितिकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणरूपस्य मनःसंयोगस्य साक्षान्मनोरूपानुमानजन्यत्वेन तादृशा
नुमानोपजीवकत्वस्यापि प्रत्यक्षे सत्वात्॥ एतेन यत्किंचित्प्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्ननिरूपितफलोपधानात्मक
करणत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वमेव संगतिः॥ तच्चानुमान एवास्ति न त्विंद्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे॥ मनःश्रवणयोरजन्य
त्वात्॥ फलोपधानात्मकत्वविवक्षणाद् ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्यास्मदीयानुमितिस्वरूपयोग्यकरणत्वेपि अनुमाननिष्ठप्रत्य
क्षोपजीवकत्वस्य न संगतित्वहानिरित्यपि प्रत्युक्तं॥ मनसोनुमितिकरणत्वनये नुमितिकरणत्वावच्छेदेनापि प्रत्यक्षोपजीव
कत्वाभावात्॥ तादृशोपजीवकत्वस्यैव संगतित्वे शब्दे उपमानोपजीवकत्वस्यापि असंगतत्वापातश्च॥ व्यवहारादितो
पि शक्तिग्रहात्॥ शाब्दधीकरणत्वावच्छेदेनोपमानोपजीवकत्वाभावात् इति चेन्न॥ प्रत्यक्षानुमानयोः परस्परमुपजीव
कत्वाविशेषेपि येन्यदुपजीवकं तत्तन्निरूपणानंतरं निरूप्यमिति नियमाभावेनानुमाननिरूपणानंतरं प्रत्यक्षनिरूपणा
प्रसंगविरहात् प्रत्यक्षनिरूपणानंतरमेवानुमानं निरूपितं न त्वनुमानानंतरं प्रत्यक्षमित्यत्र तु स्वतंत्रेच्छस्येति न्यायेनेच्छाया
एव नियामकत्वादिति दिक्॥ अनुमानग्रंथोपमानग्रंथयोरेकवाक्यताप्रतिपत्तये अनुमानोपमानयोरपि संगतिमत्रैव

न

निरूपण॥

प्रदर्शयति बहुवादीति॥ न चैतत्प्रदर्शनमुपमानेऽवसरस्यैवोचितमिति वाच्यं॥ स्वतंत्रेच्छस्य नियंतुमशक्यत्वात्॥ ननु तथाप्यनु
मानस्य बहुवादिसंमतत्वोत्कीर्तनादिना कथमुपमाने संगतिलाभ इति वाच्यं॥ बहुवादिसंमतत्वादित्यस्योपमाने बहुवादि
संमतानुमानोपजीवकत्वादित्यर्थः॥ भवति च गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानं ग
वादिपदशक्तिग्राहकानुमानोपजीवकमिति भावः॥ अत्रापि ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थः अन्वयस्तस्यो
पमानादित्यत्रोपमानपदार्थे उपमाननिरूपणे॥ दीधितिकृतस्तु बहुवादिसंमतत्वोत्कीर्तनेनावसरस्य संगतित्वं सूच्यते
तथाहि अनुमानस्य बहुवादिसंमतत्वेन निरस्तनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकतया बहुतरदुःखाजनकप्रतिपत्तिकत्वात् अत्रैव
प्रथमं व्युत्पित्सोर्जिज्ञासा न तूपमाने तस्याल्पवादिसंमतत्वेन निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकतया बहुतरदुःखानुबंधि
प्रतिपत्तिकत्वात् तथा चानुमानप्रथमं प्रतिबंधकीभूतशिष्यजिज्ञासोपशांतौ तन्निरूपणोत्तरं तन्निवृत्तेरवसरसंगत्योपमा
ननिरूपणमिति भाव इत्याहुः॥ तन्मये ज्ञानप्रयोज्यप्राथमिकजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पंचम्यर्थः। अन्वयश्चास्योपमानात्प्राक्
निरूपणे॥ एवं च बहुवादिसंमतत्वज्ञानप्रयोज्यप्राथमिकजिज्ञासाप्रयोज्योपमानप्राक्निरूपणविषयोऽनुमानमित्यन्वय इ
ति ध्येयं॥ मिश्रास्तु प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादि निरूप्यत इत्यंतग्रंथो ग्रंथकस्य चित्कल्पितः न तु वास्तविकः पाठः अथानु

मानं निरूप्यत इत्येव पाठः वास्तविकः माधवतेव सिद्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्यस्य हेतुहेतुमद्भावस्य प्रतिबंधकीभूतशिष्यजि
ज्ञासानिवर्तकसिद्धत्वकथनेनावसरस्य वा संगतिलेलाभसंभवात् अन्यथा शंके खं दु प्युपमानोपजीवकत्वादुपमाननि
रूपणानंतरं शब्दो निरूप्यत इत्यस्य वक्तव्यत्वापातादित्याहुः॥ अनुमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितिभिन्नत्वज्ञानं विनानुमितिकरणा
त्वेन हेतुनानुमानस्येतरभेदज्ञानं न संभवति अनुमितिप्रत्यक्षयोरभेदग्रहात् प्रत्यक्षादिप्रमितिकरणे व्यभिचारज्ञानायत्तेः
अतः प्रथमतः अनुमितेरितरभेदानुमापकमाह तत्रेति॥ अतो नार्थान्तरावकाशः॥ केचित्तु अनुमितिकरणत्वमनुमानल
त क्षणं कर्तव्यं तत् ज्ञानं च नानुमितिज्ञानं विनासंभवति स्यत तत् घटकमूर्तिकत्वादतः प्रथमतः अनुमितिं ज्ञापयति तत्रेति॥ अतो
नार्थान्तरावकाश इत्याहुः॥ तत्र॥ कर्तव्ये लक्षणादिप्रकारकानुमाननिरूपणे॥ सहम्यर्थो विशेषणत्वं॥ अन्वयश्चास्या
नुमितिरित्यनेन॥ तथा च क तव्ये लक्षणादिप्रकारकानुमाननिरूपणे विशेषणीभूतानुमितिः इदृशं ज्ञानमित्यर्थः॥ व्या
प्तिविशिष्टेति॥ व्याप्तिविशिष्टं च तत् पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारयः। तथा च व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत् पक्षधर्म
ताज्ञानं हेतोः पक्षसंबंधज्ञानं तज्जन्यज्ञानमनुमितिरित्यर्थः॥ भवति च पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिः वह्निव्याप्यधूमवा
न् पर्वत इत्यादिव्याप्तिप्रकारकपक्षहेतुसंबंधज्ञानजन्येति लक्षणासमन्वयः॥ अत्र केवलधूमवान् पर्वत इत्यादिपक्ष

न्नय धर्मताज्ञानजन्येतदनुव्यवसाये धूमवत्पर्वतवान्देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ चातिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रकारकेति॥ नच
क्ष प॰ विशेष्यकहेतुसंबंधज्ञानत्वेन हेतुत्वविवक्षणीयेतद्दोषस्य वारणासंभवतीतिवाच्यं॥ असंभवापत्तेः॥ अनुमितावपितेन रूपे
णाहेतुत्वात्॥ वह्निव्याप्योधूम इत्यादि केवलव्याप्तिप्रकारकज्ञानजन्ये वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञानेतिव्याप्तिवारणा
यपक्षधर्मतेति॥ वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शजन्यसंस्कारेतिव्याप्तिवारणाय चरमज्ञानपदं॥ अथ तथापि वह्निव्या
प्यधूमवन्महानससदृशः पर्वतपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यायामयंपर्वतपदवाच्य इत्युपमितावतिव्याप्तिः तज्ज्ञान
कीभूतस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्यायंवह्निव्याप्यधूमवन्महानससदृश इतिसादृश्यप्रत्यक्षस्य च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता
ज्ञानत्वात्। ईश्वरीयतादृशज्ञानमादायघटादिशाब्दबोधादौ चातिव्याप्तिः॥ नच व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमत्र
तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताप्रतियोगिकजन्यत्वमितिनोपमितावतिव्याप्तिः तत्र तादृशनिश्चयत्वेनाहेतुत्वादितिवाच्यं
असंभवापत्तेः॥ वह्निव्याप्योधूमः आलोकवान्पर्वतः वह्निव्याप्योधूमः धूमवान्पर्वत इतिज्ञानादप्यनुमितिप्रसंगात् अ
नुमितावपितेन रूपेणाहेतुत्वात्॥ नच व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं पक्षविशेष्यकसंबंधावगाहित्वांशे व्याप्तिप्रकारक
निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यत्वं पक्षविशेष्यकसंबंधावगाहित्वांशे व्याप्तिप्रकारकत्वं च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वपर्यवसन्नमि
तिनासंभवः वह्निव्याप्योधूमः धूमवान्पर्वत इतिज्ञानस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितया अनुमितौतेन रूपेणाहेतुत्वे

माधुरी
४ मा

बाधकाभाववद्वृत्तिवाच्यं॥ बाधेःसामानाधिकरण्यानतिरेकितया वह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इतिज्ञानादप्यनुमि
तिप्रसंगात् अनुमितौतेनरूपेणाहेतुत्वादितिचेन्न हेतुरधिकरणप्रकारः अधिकरणवृत्तित्वे वृत्तित्वमभावे अभावःप्र
तियोगितायां प्रतियोगित्वमवच्छेदके अवच्छेदकं चान्योन्याभावे अन्योन्याभावःसाध्यतावच्छेदके तच्चसाध्ये साध्यमधि
करणे अधिकरणवृत्तित्वे वृत्तित्वंहेतौ हेतुःपक्ष इत्याकारकविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताप्रतियो
गिकजन्यतायाः विवक्षितत्वात्॥ अतएवप्रथमज्ञानपदमपिसार्थकं संशयान्यतादृशविलक्षणविषयताकत्वेन हेतु
श्री त्वे असंभवापत्तेः इत्यादितोपि अनुमित्यनुमानादनुमितावपितेनरूपेणाहेतुत्वात् नचानुमितावगृहीताप्रामाण्यक
तादृशनिश्चयत्वेनहेतुत्वादसंभव इतिवाच्यं विषयताविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणाप्रामाण्यग्रहाभावस्यपृथगे
वहेतुतयाकारणतावच्छेदकेतस्याप्रवेशात् तस्यप्रवेशेपि अधिकं चेतिन्यायेन तादृशनिश्चयत्वस्यकारणतावच्छेद
कत्वानपायाच्च॥ अथ तथापि वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान्देश इत्यादि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तादृशविशि ष्टवैशिष्ट्या
वगाहिशाब्दबोधे चातिव्याप्तिः रक्तोदंडो नवेतिसंशयेरक्तदंडवानितिज्ञानानुदयात् तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेप्र
ति तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारक तत्तद्विशेषणनिश्चयत्वेन हेतुतया तत्रापियधीकनिश्चयत्वेन हेतुत्वादितिचेन्न

अभावाविषयकत्वेन प्रतियोगित्वाविषयकत्वेन वा चरमज्ञानविशेषणात् ॥ यथोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षा
देश्च   व्याप्तिघटकतया अभावादिविषयकत्वात् ॥ न चैवं पक्षधर्मतापदवैयर्थ्यं तादृशविलक्षणव्याप्तिप्रकारकनि
श्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशाल्यभावाविषयकज्ञानत्वस्यैव सम्यक्त्वात् । वह्निव्याप्यो धूम इत्यादि
केवलव्याप्तिप्रकारकज्ञानजन्यस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य व्याप्तिघटकतया अभावादिविषयकत्वेनै का
व वारणात् इति वाच्यं असंभवापत्तेः अनुमितावपि तेन रूपेण हेतुत्वात् ॥ तादृशव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्व
मपेक्ष्य लाघवेन ज्ञानत्वेन मनस्त्वेन वानुमितिं प्रति कारणत्वात् परामर्शहेतुतयैवातिप्रसंगभंगात् ॥ अत एव स्थाणु
र्न वेति संशयोत्तरं जायमाने ऽयं स्थाणुरिति प्रत्यक्षे इदं न रजतमितिभ्रमोत्तरं जायमाने इदं रजतमिति प्रत्यक्षे स्वातं
येण स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमान्   रजतत्वव्याप्यचाकचक्यविशेषवान् इत्यादिविशेषदर्शनस्य व्याप्तिप्रका
रकपक्षधर्मतानिश्चयात्मकस्य हेतुत्वेपि नातिव्याप्तिः विशेषदर्शनस्य विपरीतनिश्चयविरोधित्वेन विशेषणज्ञान
त्वेन वा हेतुतया तत्र तादृशनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् ॥ तत्र व्याप्तेरुपनीतभानसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिघटकतया अभा
वादिविषयकत्वाच्च ॥ न वा तेमानयेत्यादौ तत्पदेन व्या   प्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनितवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतमा

माधुरी
५

नयेतिशाब्दबोधे महावाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिविधया अवान्तरवाक्यार्थज्ञानजन्यतयाऽयथार्थज्ञानजन्यन्याया
र्थज्ञाने चातिव्याप्तिः पदार्थोपस्थितेः कारणतावच्छेदके अतिरिक्तपदजन्यत्वस्यानुप्रविष्टतया निश्चयत्वस्याप्रविष्टतया
च तत्रापि तादृशनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् ॥ व्याप्तिघटकतया अभावादिविषयकत्वाच्च ॥ नापि परामर्शानुव्यवसाये वह्निव्या
प्यो धूमः आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानानुव्यवसाये वा विषयविधया परामर्शजन्ये तादृशज्ञानस्य च हेतुत्वेऽप्यतिव्याप्तिः ॥
अनुव्यवसायादिकं प्रति परामर्शादेर्हि विषयत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन च हेतुतया तत्रापि यथोक्तनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् ॥ व्याप्तिघ यथ
टकतया अभावादिविषयकत्वाच्च ॥ एवमनुमितिवदयत्नावयि परामर्शस्य हेतुत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तत्राप्रामाण्यज्ञानास्कन्दि
तयथोक्तनिश्चयत्वेन हेतुतया कारणतावच्छेदके अतिरिक्तस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वस्य प्रवेशात् ॥ व्याप्तेरुपनीतभा ना
नसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिघटकतया तस्याभावादिविषयकत्वाच्च ॥ न चावह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टस्मरणो
तादृशविशिष्टानुभवस्य हेतुत्वेऽप्यतिव्याप्तिः ॥ तस्य व्याप्तिघटकतया अभावादिविषयकत्वात् तत्र तादृशविलक्षणविषय
ताकज्ञानत्वेन तादृशविशिष्टानुभवस्य हेतुतया तादृशविलक्षणविषयताक [redacted] निश्चयत्वेनाजनकत्वाच्च ॥ न चैवं तादृशसंशयात् स्मृत्यापत्तिः ॥ संस्काराभावादेव ततः

स्मरणानुत्पत्तेः ॥ संस्कारं प्रति तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात् ॥ न च विनिगमकाभावः ॥ संशयस्थले संस्कारा[illegible]कल्पनस्यै
व विनिगमकत्वात् इति द्रष्टव्यं ॥ न चाभावाद्यविषयकत्वेन चरमज्ञानविशेषणे अभावादिविषयकानुमितौ व्याप्तिः साध्या
देरननुगमादेकोपादाने अन्यानुमितौ व्याप्तिः व्यतिरेक्यनुमितौ चाव्याप्तिः तत्रोभयोरुक्तविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वेना
हेतुत्वादिति वाच्यं तादृशकार्यतावदभावाद्यविषयकज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ इत्थं च
पर्वतो वह्निमानित्याकारकान्वयव्याप्तिज्ञानजन्याभावाद्यविषयकानुमितिव्यक्तिमादायैवाभावादिविषयकानुमितावन्यसा
ध्यकानुमितौ व्यतिरेकिसाध्यकानुमितौ च लक्षणासमन्वयः तद्व्यक्तितादृशधर्मस्यानुमितित्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् ॥ अत्र
सत्तागुणत्वज्ञानत्वानुभवत्वमादाय अतिव्याप्तिवारणाय प्रत्यक्षासमवेतेति ॥ कालिकसंबंधेनानुमितित्वस्यापि प्रत्यक्षवृत्ति
त्वादतिव्याप्तिवारणाय समवायित्वमिति ॥ न चैवं चरमज्ञानपदं व्यर्थं परामर्शजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिघटकतया अभावादि
विषयकत्वेन वारणादिति वाच्यं समवायेन तादृशकार्यतावदभावा[illegible]विषयकवृत्तितात्वाभायतदुपादानात् अन्यथा घ
जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालिकसंबंधेन संस्कारत्वघटत्वादेरपि अनुमितिवृत्तितया अतिव्याप्त्यापत्तेः ॥ वस्तुतस्तु
तादृशकार्यताश्रयज्ञानसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वमेव वक्तव्यं न त्वभावाद्यविषयकत्वेन ज्ञाने विशेषणीयं ॥
दंडो रक्तो न वेत्याकारकसंशयोत्तरमपि रक्तत्वतदभाववद्दंडवानिति रक्तत्वांशे संशयाकारस्य रक्तत्वतदभावविशिष्टवैशिष्ट्यविषय

माधुरी
६

ताकत्वमस्यानुभवसिद्धतया लाघवात् तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकतत्तद्विशेषणज्ञानत्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति
हेतुतया वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतवान्देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे अतिव्याप्तिविरहात् ॥ तस्य कारणतावच्छेदके निश्चयत्वा
प्रवेशात् ॥ हेतुतावच्छेदकादिरूपेण हेत्वादिभिन्नविषयकभ्रमरूपपरामर्शादप्यनुमित्युत्पत्त्या अनुमितेः कारणतावच्छेदके
वि हेत्वादेस्तु न प्रवेशः शिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणतावच्छेदके च हेत्वादेरवश्यं प्रवेशः हेतुतावच्छेदकादिरूपेण हेत्वादिभिन्नवि
षयकभ्रमरूपनिश्चयसत्वेपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वादिविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्तेः अतो निश्चयत्वस्य
तत्कारणतावच्छेदके प्रवेशेप्यतिव्याप्तिविरहाच्च अनुमितिप्रति परामर्शस्य येन रूपेण हेतुता तदवच्छिन्नकारणताया एव
लक्षणाघटकत्वात् ॥ आपत्तेश्च कारणतावच्छेदके अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वस्य अधिकस्य प्रवेशादेव वारणात् ॥ प्रत्यक्षास ना
मवेतेत्यनेनैव वारणाच्च इत्थं च परामर्शजन्यसंस्कारवारणायैव चरमज्ञानपदं न चाभावाद्य विषयकत्वविशेषणानुपादा
ने यत्र विषयविशेषे नियमतो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चय एवोद्बोधकविधया हेतुः तादृशविषयविशेषस्मृतिमादाय
स्मृतिमात्रे अतिव्याप्तिः तत्र लाघवात् सामान्यतो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैवोद्बोधकविधया हेतुत्वादिति वाच्यं ॥
चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात् तथा च तादृशविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य

१ विशिष्टपरत्वे ~~अनुमानमित्यत्र~~ अनुमानमित्यत्रानुपूर्वकमाधातुनाप्यनु मितित्वरूपजातिविशिष्ट

णमनुमानमित्यर्थः ॥ ननु तत्करणमित्यत्र तत्पदस्यानुमितित्वरूपजातिविशिष्टस्य प्रत्यायनात् करणल्युटा च करणत्वप्रत्यायनात् अनुमिति
करणमनुमितिकरणमित्यनुमितिकरणत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेण अन्वयो वाच्यः तथा चोद्देश्यतावच्छेदक
विधेयतावच्छेदकयोरभेदात् घटो घट इतिवत् पुनरुक्तिः ॥ न च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्करणमित्यस्यानुमितिसंबंधा
भिन्नमनुमितिकरणमित्यर्थः ॥ तच्छब्दस्यानुमितित्वजातिविशेषविशिष्टसंबंधिपरत्वात् करणतायाः कार्यघटितत्वेन करणपदस्या
नुमितिकरणपरत्वात्। अभिन्नत्वस्य च संसर्गत्वात् अनुमानमित्यत्र तु धात्वर्थस्यानुमितेः ल्युट्प्रत्ययार्थे अनुमितिकरणे करणता
संबंधेनान्वयादनुमितिमदनुमितिकरणमित्यर्थः करणतायाः कार्यघटितत्वेनानुमितिकरणस्यैव ल्युडर्थत्वात् तथा चानुमिति
संबंध्यभिन्नमनुमितिकरणमनुमितिमदनुमितिकरणाभिन्नमित्येव शाब्दबोधः विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्वस्यो
वि द्देश्यतावच्छेदकपदादलाभेन घटो नीलघटः नीलसधर्मा घटो नीलघट इत्यादौ च न पुनरुक्तिरिति वाच्यं तथापि करणपदल्यु
डादिपदयोः करणताघटकपदार्थेषु अधिकरणानद्वृत्तित्वादिषु खंडशक्तिनये पौनरुक्त्यस्य दुर्वारत्वात् खंडशक्तिनये अनुमा
नमित्यत्र धात्वर्थस्यानुमितेः करणपदार्थे अधिकरणे आश्रयत्वेनान्वयादिति चेन्न तत्पदार्थ करणपदार्थयोर्निपातातिरि
क्तनामार्थतया नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्पदार्थस्यानुमितेराश्रयतासंबंधेन करणपदार्थे अधिकरणेऽन्वयासंभवात्
अन्यथा सकरणत्वे सकर्मकत्वमित्यादावपि तदियकरणत्वादिप्रत्ययापत्तेः न चैवं घटकरणं दंड इत्यादौ खंडशक्तिनये घटाधिकरण
+ आश्रयतासंबंधेनाल्युडर्थे अधिकरणेऽन्वयवत् तत्करणमित्यत्रापि तत्पदार्थस्यानुमितेः ३

मूलमाधुरी

७ वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटितस्य घटकरणत्वस्याप्रसक्त्यप्रसंगः करणपदादधिकरणान्तरचित्वादेरुपस्थितत्वेपि घटस्य
ततोनुपस्थितेरितिवाच्यं करणादिपदस्य खंडशक्तिनयेपि कार्यवत्त्वरूपेण कार्यवद्देशेपि अवश्यंशक्तिरुपगमात् अन्यथा केवल
करणादिपदात्तात्पर्यधीसत्वे…पि विना कार्यवाचकपदाध्याहारं घटाधिकरणप्रसक्त्यानापत्तेः कार्यवद्वृत्त्यभावप्र[illegible]तियोगि
तानवच्छेदकधर्मवत्त्वघटितकरणत्वे गौरवादधिकरणत्वेनाधिकरणप्रवेशात् अधिकरणांशे कार्यातिरिक्तस्य प्रकारतया का
द र्यवत्त्वरूपेणैव कार्याधिकरणे करणादिपदस्य शक्तेरावश्यकत्वाच्च अन्यथा पदान्निर्विकल्पकोपस्थितेरनभ्युपगमेन अधिकरणा
द स्य ततोनुपस्थितिप्रसंगात्॥ न च कार्यवाचकघटादिपदस्य कार्यवत्त्वलक्षणाकरणात् करणादिपदस्य केवलवृत्तित्वादिविशेषशक्तिः
कार्यवत्तानिरूपकतासंबंधेन वृत्तित्वे अन्वयाच्च विशिष्टलाभ इति वाच्यं तर्हि लाघवात् करणादिपदस्य केवलधर्मिण्येव शक्त्यापत्तेः
इतरांशस्य कार्यवाचकघटादिपदे लक्षणायैव लाभसंभवात्॥ एतेन खंडशक्तिनये करणादिपदस्य नामत्वेपि अव्ययनिपातादिपदा
त्य२ र्थानामिवाभेदेनान्वयोव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तथा करणादिपदसमभिव्याहृतषष्ठ्यादीतरविभक्तिशून्यतदादिपदार्थस्याधिकरणा
पदार्थे भेदेनान्वयोव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् इति कस्यचित्प्रलपितमपास्तं॥ खंडशक्तिनयेपि कार्यवद्देशे शक्तेरावश्यकत्वे व्युत्पत्तिसंको
चे प्रमाणाभावात् तदादिपदस्य कार्यसंबंधिपरतया तादात्म्येनैवान्वयबोधसंभवात् न च खंडशक्तिनयेपि कार्यवद्देशे शक्तेराव

ताश्रयानुभवसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वं लक्षणे फलितमिति न कोपि दोष इति संप्रदायः ॥ तदसत् ॥ अनुमिति
परामर्शयोः तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुहेतुमद्भावनये अनुमितावपि तादृशनिश्चयत्वेनाहेतुत्वाद् असंभवापत्तेः ॥ नव्यास्तु ॥ येन पराम
शो र्शेना व्यवहितोत्तरमनुमितिरवजनिता न तु पमिलाद्दि तादृशपरामर्शविषयं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानपदमिति न काप्यतिव्या
प्तिः जन्यत्वं चैकाभावच्छेदेना व्यवहितोत्तरक्षणावृत्तित्वं अन्यथा तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्यत्वस्य प्रवेशे दुःकरी
त्या असंभवापत्तेः । जन्यतासामान्यनिवेशे ज्ञानत्वेन कार्यत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टबुद्धित्वेनाद्दिरूपेण कार्यकारणभावमा
दाय शाब्दबोधादेरपि तादृशपरामर्शविशेषजन्यत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः न चैवं परामर्शोत्तरजन्यानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशज्ञा
म नवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ समवायेन तद्वृत्तितात्वाभाय चरमज्ञानपदं ॥ न चैवं यां कांचिदनुमिति
व्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वमेव वाच्यं तस्यापि लक्षणोत्तरत्वात् ॥ अकृते च तस्याप्रवेशेन वै
यर्थ्याभावात् इत्थं च व्याप्तिविशिष्टस्य व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मते ति षष्ठीसप्तमी तत्पुरुषाभ्यां व्याप्तिविशिष्टवृत्तियो पक्षधर्मता
तत्ज्ञानजन्यज्ञानमनुमितिरित्यर्थो विसंभवति वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानजन्यानुव्यवसायादो अतिव्याप्तिः
ज्ञानपदस्य ज्ञानविशेषपरत्वेनैव वारणात् ह्रदो वह्निमानित्यादि भ्रमानुमितेः वह्निव्याप्यजलवानित्यादि भ्रमजन्यपर्वतो वह्नि
मानित्यादिप्रमानुमितेश्च तादृशधर्मघटनयैव संग्रहात् ॥ एवं व्याप्तिविशिष्टश्चासौ पक्षधर्मश्चेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मः तस्य भा

वः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेति कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययेन व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानम
नुमितिरित्यर्थोऽपि संभवति भ्रमानुमित्यव्याप्त्यादेर्यथोक्तरूपेणैव वारणात् एवं व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्ट
पक्षधर्मौ तयोर्भावः तथा। तत्ज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति द्वंद्वोत्तरतत्प्रत्ययेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयविषयकं ज्ञानमनु जन्यज्ञान
मितिरित्यर्थोऽपि संभवति धूमो वह्निव्याप्यः आलोकवान् पर्वत इति ज्ञानजन्ये धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञान
जन्ये चातिव्याप्तेः ज्ञानपदस्य विशेषपरत्वादेव वारणादित्याहुः केचित्तु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमेव लक्षणो
यार्थं जन्यत्वं च परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकं ग्राह्यं परामर्शत्वं चानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता
वच्छेदकतया सिद्धो मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषः सर्वत्र मानसपरामर्शादेवानुमितिरित्युपगमात् लक्षणाविलंबस्य शपथ
निर्णेयत्वात् एवं च न क्वाप्यतिप्रसंगः अन्यत्र तादृशजातिविशेषेणाहेतुत्वात् इत्थं च तादृशधर्मघटनापि न कर्तव्या व
ह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति निश्चयस्य परामर्शत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितानुमितित्वावच्छिन्नजन्यताया अनुमितिमात्र
एव सत्वात् आपत्तेश्च कारणतावच्छेदके अप्रामाण्यज्ञानास्कंदितत्वस्याधिकस्य प्रवेशादेव वारणात् आपत्तीतरत्वेन वा
चरमं ज्ञानं विशेषणीयमित्याहुः॥ ॥तत्करणमिति॥ तत्पदं अनुमितित्वरूपजातिविशेषविशिष्टपरं तथा चानुमितेः क

श्यकत्वे कार्यभेदेन शक्तिभेदस्यावशिष्टतया विशिष्टशक्तिपक्षमपेक्ष्याखंडशक्तिपक्षे किं लाघवमिति वाच्यं वैशिष्ट्यांश
शक्तेरकल्पनादेव लाघवसंभवात् एवं चाखंडशक्तिपक्षेपि प्रकृते अनुमितिसंबंधिमदनुमितिकरणमनुमितिमदनुमिति
करणमित्यन्वयबोधात्पौनरुक्त्यापत्तिः॥ केचित्तु तत्र देवरूपतो नानुमितित्वजातिविशिष्टपरं किंतु व्याप्तिविशि
ष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मवत्त्वरूपेण तादृशधर्मसमवायिपरं तथा च तादृशधर्मसमवायिकरण
मनुमानमित्यर्थः अतो न पुनरुक्तिशंकापि॥ नन्वेवं तादृशधर्मसमवायिकरणत्वेनेतरभेदसाधने व्यर्थविशेषणत्वं तत्तद्घटकस्य व्या
लं प्तिज्ञानस्यैवागमकत्वसंभवात् न च व्याप्तिज्ञानत्वत्वेन व्याप्तिज्ञानत्वं न प्रविष्टमिति न वैयर्थ्यमिति वाच्यं तथापि तद्दासेन व्याप्तिज्ञानस्यैव गम
कत्वसंभवात् न च व्याप्तेरननुगमेनैकतरव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे अनुमितिकरणमात्रस्यापक्षत्वात् भागासिद्धिरतस्तादृशधर्मसमवा
यिकरणत्वं सर्वसाधारणो हेतुरिति वाच्यं अधिकस्य भागासिद्धिवारकत्वेपि व्याप्त्यग्रहानुपयुक्ततया वैयर्थ्यादिति चेन्न भिन्नधर्मिकै
तयाधूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यात् करणत्वनिष्ठव्याप्तेः व्याप्तिज्ञानत्वाद्यनवच्छेद्यत्वादित्याहुः॥ ॥लक्षणमुक्त्वा स्वरूपमाह तच्चेति
अनुमानं चेत्यर्थः॥ लिंगपरामर्शो व्याप्तिज्ञानं परामर्शस्य व्यापाराभावेनाकरणत्वात् अन्ये तु नन्वेतावता अनुमितिकरणत्वमनु
मानलक्षणमुक्तं तत्कथं स्यात् ज्ञायमानलिंगस्यानुमितिकरणत्वेनानुमानेतराप्रसिद्धा इतरभेदानुमापकत्वाभावात् इतर

माधुरी

५

अनुमितिकरणं

क मेदानुमापकस्येव लक्षणे पदार्थत्वादत आह तच्चेतीत्याहुः ॥ वस्तुन इति ॥ परामृश्यमाणलिंगस्यानुमितिकरणत्वे अतीतानाग
तलिंगादनुमितिर्न स्यादिति भावः ॥ लक्षणं निरूपितमिदानीं प्रामाण्यं निरूपयितुं प्रथमतः चार्वाकमतमाशंकते अथेति न प्रमा
णं न प्रमितिकरणं ननु यदि चानुमानं प्रमाणमित्यर्थः तदा आश्रयासिद्धिः तन्मते नुमितित्वस्याप्रसिद्धेः यद्वानुमानं धूमादि
न प्रमाणमित्यर्थः तदा सिद्धसाधनं व्याप्तिज्ञानस्यैव नैयायिकैः प्रमाणत्वोपगमादिति चेन्न अनुमानमित्यस्य व्याप्तिज्ञानमित्यर्था
त् न च तथाप्याश्रयासिद्धिः तन्मते सर्वत्र व्यभिचारसंशयेन व्याप्तिनिश्चयानुत्पादादिति वाच्यं तन्मते संशयात्मकस्यासिद्धेः न चां
शतः सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् न च निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षात्मकप्रमितिं प्रति करणत्वाद्बाध इ
ति वाच्यं निर्विकल्पकस्य प्रमितिकरणत्वाभावात् विशिष्टज्ञानस्य तु तन्मते असद्विषयकत्वेन प्रमितित्वात् अज्ञ[illegible]प्रमाजनक
तावच्छेदकरूपशून्यत्वादिति हेतुरूह्यः तच्च तन्मते इन्द्रियत्वं अस्मन्मते व्याप्तिनिश्चयत्वादिकमपि न चैवं हेतुः स्वरूपासिद्धः
तादृशव्याप्तिनिश्चयत्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वादित्यत आह योग्योपाधीनामिति साध्यव्यापकतया गृहीतानामिंधनादित्वरूपाणां योग्यधर्मा
णामित्यर्थः योग्यानुपलब्ध्या योग्यतासहितानुपलब्ध्या अभावनिश्चयेपीति प्रत्यक्षतो व्यभिचारितासंबंधेनेंधनत्वादिरूपेणाभावस्य
धूमादौ हेतौ निश्चयेपीत्यर्थः तेनोपाधित्वस्यातीन्द्रियत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षागम्यत्वेपि न क्षतिः न च व्यभिचारित्व
स्यातीन्द्रियघटिततया तत्संबंधेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावोपि कथं लौकिकप्रत्यक्षगम्य इति वाच्यं साध्याभाववद्वृत्तिं किंचिद्योग्यव्यक्ति

वृत्तित्वरूपव्यभिचारितासंबंधेन तदभावस्य प्रत्यक्षासंभवादिति भावः अयोग्योपाधिशंकयेति साध्यव्यापकतया गृहीतस्य मनोवाद्य
दिलक्षणायोग्यधर्मस्य व्यभिचारितासंबंधेन धूमादिहेतौ शंकयेत्यर्थः यद्वा साध्यव्यापकत्वरूपयोग्यधर्मप्रकारेणासाध्यव्यापकी
भूतधर्मस्य व्यभिचारितासंबंधेन धूमादौ शंकयेत्यर्थः व्यभिचारसंशयादिति सर्वत्र हेतौ साध्यव्यभिचारसंशयादित्यर्थः व्यभिचा
रसंशये व्याप्तिनिश्चयस्यैवासंभवात् कथं तत्र व्याप्तिनिश्चयत्वमिति भावः ननु भूयः साध्यसाधनसहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्र
तिबंधकतया तद्वत्रास्ति तत्रैव व्यभिचारसंशयासंभवेन व्याप्तिनिश्चयसंभव इत्यत आह शतशइति शतशः सहचरितत्वेन साध
योर्द्वयोरित्यर्थः तथा च भूयः सहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वमेवासिद्धमिति भावः न चैवं वह्निसंनिकर्षे पर्वतविशे
ष्यकवह्निप्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामपि धूमदर्शनानंतरं पर्वतो वह्निमानिति शब्दप्रयोगोनुभूयते स कथं स्यात् तादृशशब्द
प्रयोगं प्रति पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकबुद्धेर्हेतुत्वादित्यत आह लोकइति लोकानामित्यर्थः धूमादीति वह्नींद्रियसंनिकर्षप
र्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामित्यादिः॥ वह्न्यादिव्यवहारः॥ पर्वतो वह्निमानित्यादिशब्दप्रयोगः॥ केचित्तु वह्न्यादिव्यवहारः
पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकप्रवृत्तिरित्याहुः तदसत् वह्निप्रकारिका पर्वते प्रवृत्तिर्हि साध्यतयोद्देश्यतयोपादानतया वा नाद्यो वह्निमत्प
र्वतस्य सिद्धत्वात् नांत्यः उपादानगोचरलौकिकसाक्षात्कारस्यैव प्रवृत्तिहेतुतया तत्संपादनेयेप्यनुमित्यात्मकज्ञानतदसंभवादिति बोध्यं संभा
व्येति संभाव्या पर्वतविशेष्यकवह्न्यसंसर्गाग्रहः वह्निपर्वतस्य च ज्ञानं न च लाघवात् व्यवहारं प्रति विशिष्टबुद्धिरेव हेतुत्वं न त्वसंसर्गा

ग्रहो गौरवादिति वाच्यं नहि वयमसंसर्गाग्रहाद्व्यवहारहेतुत्वं ब्रूमः किं तु तदुपलक्षितवह्न्यादिज्ञानादीनामेव कुर्वद्रूपत्वेन तद्धर्मावि
शेषेणानन्तानुमितिकल्पनापेक्षया कुर्वद्रूपत्वकल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः ननु धूमदर्शनानन्तरवह्न्यादिव्यवहारजनिकानसंभावना
तज्जनकीभूतज्ञानस्य वह्निमति वह्निप्रकारकानुभवत्वेनानुभवादित्यत आह संवादेनेति संवादेन संवादिव्यवहारजनकत्वादिरूपसा
धारणधर्मदर्शनदोषेण प्रामाण्यं वह्निमति वह्निप्रकारकानुभवत्वं अभिमानः पुनरगृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयमेकं वेत्यन्यदेतत् उप
संहरति इतीति इत्यतो हेतोः प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणमित्यर्थः अनुमानाप्रामाण्ये तेन घटपदं घटशक्तं असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्र
युज्यमानत्वादित्यादिप्रकारेण शक्तिग्रहणेव शब्दः प्रमाणं स्यादिति शब्दो न प्रमाणं शब्दस्याप्रामाण्ये तेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमा
नं प्रमाणं स्यादिति उपमानमपि न प्रमाणमिति भावः न च प्रत्यक्षातिरिक्तस्य अप्रामाण्यात् कथमतीन्द्रियपदार्थसिद्धिरिति वाच्यं तैरती
न्द्रियपदार्थानभ्युपगमादिति भावः ननु उपक्रमोपसंहारयोर्विरोधः येन रूपेण प्रतिज्ञा क्रियते तेनैव रूपेण निगमनमिति कथकसंप्रदाय
सिद्धत्वात् अत्र चानुमानं न प्रमाणमित्यस्य प्रक्रान्तत्वात् नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यस्योपसंहारादिति चेत् अत्र मिश्राः नाप्रत्यक्षं प्रमाणमि
त्युपक्रमः अनुमानं न प्रमाणमित्यादिकं तु हेतुरित्याहुः नव्यास्तु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यपि प्रतिज्ञान्तरं न त्वनुमानं न प्रमाणमित्यस्योप
संहारः तथा च यतोऽनुमानं न प्रमाणमतो प्रत्यक्षातिरिक्तं शब्दोपमानमपि न प्रमाणमित्यर्थ इत्यस्य इत्याहुः वस्तुतस्तु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्य
पि नोपसंहारः अनुमानं न प्रमाणमित्यपि नोपक्रमः उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिज्ञानिगमनयोः तैरनङ्गीकारात् किं तु स्वरूपकीर्तनमात्रमि

त्येवतत्वं अथानुमानस्याप्रामाण्यं केन प्रमाणेन किं प्रमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपशून्यत्वेन लिङ्गेनानुमानेन । किं वाऽनुमानेन प्रमा
णेमिति शब्देन तत्राद्ये आह अप्रमाणेति अप्रमाणसाधर्म्येण अप्रमाणत्वव्याप्येन प्रमाजनकतावच्छेदकशून्यत्वेन दृष्टसा
धर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य अप्रमाणत्वव्याप्यदर्शनस्येति यावत् अन्त्ये आह एतद्वाक्यस्येति अनुमानं न प्रमाणमिति वाक्य
स्येत्यर्थः अर्थबलात् प्रयोजनबलात् न तु स्वप्रातीत्यर्थः तयोः संशयविपर्यययोः अयमर्थः अनुमानं प्रमाणं न वेति सं
ख शयस्य अनुमानं प्रमाणमेवेति विपर्ययस्य वा निरासः साधनता ज्ञानाद्धेतद्वाक्यप्रयोगे तत्र प्रवृत्तिः तच्च ज्ञानं कथं स्यात् पर
कीयसंशयविपर्यययोरप्रत्यक्षत्वात् अतोनुमानप्रामाण्यमवश्यं त्वयाभ्युपेयमिति प्रामाण्याप्रामाण्ययोरिति प्रामाण्ये अप्रा
माण्ये चेत्यर्थः व्याघातः प्रत्यक्षातिरिक्तस्याप्रामाण्यव्याघातः [illegible]प्रामाण्ये आयातं प्रत्यक्षातिरिक्तस्य शब्दस्य साक्षादेव प्रा
माण्येन प्रामाण्यं प्रमाजनकत्वमिति व्याघात इत्यर्थः अप्रामाण्ये अप्रामाण्यमप्रमाजनकत्वमिति तेनानुमाने अप्रामाण्यस्य भ्रम
एव जननियः भ्रमत्वं च ज्ञानस्य विषयबाधाधीनमेवेति अनुमानाप्रामाण्यबाध एवेति भावः ननु भ्रमजनकत्वलक्षणम प्रामाण्यं
शब्दस्य नोच्यते येन भ्रमत्वस्य विषयबाधाधीनतया प्रत्यक्षातिरिक्तस्यानुमानप्रामाण्याङ्गीकाराप[illegible]त्ति परं तु प्रमाकरणत्व
व्यतिरेकलक्षणमित्यस्वरसादाह अपि चेति प्रत्यक्षस्याप्यप्रमात्वापत्तेरिति प्रमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः प्रमात्वे प्रमाणाभा

वादिति भावः ॥ कथं प्रमाणं नास्ति तदाह प्रामाण्यस्येति प्रमात्वस्येत्यर्थः ननु प्रत्यक्षे स्वप्रमात्वं स्वेनैव गृह्यत इति स्वयमेव प्रमात्वप्र
माणं अनुमानं तत्रानुमानापेक्षा इत्यत आह स्वत इति न संशय इति प्रमात्वसंशय इत्यर्थः अयं घट इत्यादिज्ञानानन्तरं तृती
यक्षणे इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयो जायते भवन्मते तन्न स्यात् स्वेनैव स्वप्रामाण्यस्य निश्चितत्वादिति भावः एतच्चापाततः
अयं घट इत्यादि सविकल्पकज्ञानस्य बहितृतीयक्षणे अप्रमात्वसंशयः तेन च तन्नये स्वस्मिन् प्रामाण्यं गृह्यते तस्यासन्मात्रवि
षयकत्वेन प्रमात्वस्यैव तत्राभावात् किन्तु पारमार्थिक व्यक्तिमात्रविषयकं निर्विकल्पकज्ञानमेव तन्मते प्रमा तेनैव
स्वस्मिन् प्रामाण्यं स्वेन गृह्यते तत्र च न तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयो असिद्धः किं च संशयं प्रत्यपि कुर्वद्रूपत्वेनैव निश्चयं प्रति बं स
धकत्वात् निश्चयसत्त्वेपि संशयोत्पत्तौ विरोधाभावः कुर्वद्रूपत्वस्य फलबलकल्प्यत्वेन यदुत्तरं संशयो जायते तत्र तदभावात्
त वस्तुतस्तु अनुमानस्याप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञानस्येव सद्विषयकत्वस्य विषयकत्व प्रामाण्यावगाहित्वादिसिद्धिः कथं स्यात्
ने असद्विषयकत्वहेतुकानुमानेनेव सद्विषयकत्वस्य ज्ञानत्वहेतुकानुमानेन वा सविषयकत्वस्य स्वेतराग्राह्यस्वप्रामाण्यकत्वे सति ने
ग्राह्यस्वप्रामाण्यकत्वहेतुकानुमानेन स्वप्रामाण्यावगाहित्वस्य सिद्धेः न च तदपि स्वेनैव गृह्यत इति वाच्यं विषयानवस्थितिभि
ने

याथामारोपतत् घटकातिरिक्तस्य स्वतो ग्राह्यत्वानभ्युपगमात् अपि च धूमादिदर्शनानंतरं जायमानेव ह्न्यादिव्यवहारज
त नके अनुमितित्वजातिविशेषस्यानुमिनोमीत्यबाधितानुव्यवसायसिद्धौ यो अपलापासंभवात् अनुमितित्वरूपजातिविशे
षस्य सिद्धत्वे तद्वह्नित्वप्रति व्याप्तिज्ञानादेः कारणत्वमप्यावश्यकं अन्यथा तद्वह्नित्वोत्पत्तिनियमानुपपत्तेः न चास्तु अनु
मितिरूपज्ञानविशेषः अस्तु तत्र व्याप्तिज्ञानादेः कारणत्वं तथापि तादृश ज्ञानविशेषस्य सविकल्पकत्वेनासन्मात्रविषय
कतया प्रमात्वाभावात् कारणस्य न प्रमाणत्वमिति वाच्यं सविकल्पकज्ञानस्यासन्मात्रविषयकत्वासिद्धेः अनुमितिविष
सर्वेषां यीभूतानां पर्वतत्वव ह्नित्वादीनां पारमार्थिकत्वादित्येव दूषणांसारं॥ ॥ननु व्याप्तिनिश्चयस्योत्पत्तावेव प्रामाण्यं संभ
वति सेव न संभवति उपायाभावादित्यत आह व्याप्तिग्रहोपाय इति॥ ॥इति प्रामाण्यवादरहस्यं॥ ॥छ॥छ॥छ॥छ॥